
Erzurumlu İbrahim Hakkı Üzerine Bir Değerlendirme

SALİH TOPRAK ^a

Öz: Erzurumlu İbrahim Hakkı hayatını insanlara adanmış, onların hayatlarını kolaylaştırmak için elinden geleni yapmıştır. Bunu yaparken de tamamen hakkın rızasını gözetmiştir. Erzurumlu İbrahim Hakkı hayatı boyunca ilimle uğraşmış insanların istifade edebileceği birçok eser bırakmıştır. İbrahim Hakkı fen ve sanata önem veren bir âlimdir. Bir gönül dostu olan İbrahim Hakkı hayatını insanlara adanmıştır. Birçok diyar gezen ve gezdiği yerlerden de bilgiler toplayan İbrahim Hakkı bu bilgileri sistemli bir şekilde ele almış ve insanlığın hizmetine sunmuştur. Sadece bir alanda değil birçok alanda çalışmaları olmuştur. Bu da onun çok yönlü bir düşünür olduğunu ortaya koymaktadır. Hayatını bu yola adayan İbrahim Hakkı'nın bir günü diğer gününe eş olmamıştır. Ömrünü aşk, kuran ve sünnet yolunda geçirmiştir. Erzurumlu İbrahim Hakkı tıp biliminden, matematiğe, astronomiden, biyolojiye kadar birçok bilimle uğraşmış bir düşünürdür. Bilgisi ve gayretli çalışmasıyla birçok devlet büyüğü tarafından ayrılan ve bilgilerinden faydalanılmıştır. İbrahim Hakkı o kadar tanınmıştır ki vefat ettiği zaman başta devlet erkânı olmak üzere talebeleri ve halk Tillo'ya akın etmiştir. Alim bir babanın terbiyesinde hayata başlamış, İsmail Fakirullah gibi büyük bir alimin yanında yetişen İbrahim Hakkı bugün eserleri ve bilimsel çalışmalarıyla hala insanlığa hizmet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetname, tasavvuf, ilim,

^a Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Tarihi Doktora Öğrencisi
salih_toprak_46_erz@hotmail.com

An Assessment About Erzurumlu İbrahim Hakkı

SALİH TOPRAK

Abstract: Erzurumlu İbrahim Hakkı has devoted his life to people and has done his best to make their life easy. In doing so he has completely kept in mind God's consent. Erzurumlu İbrahim Hakkı has left many Works that people who have worked with science throughout their life, can benefit from. Erzurumlu İbrahim Hakkı, a good hearted man, has dedicated his life to people. Erzurumlu İbrahim Hakkı, who visited many places and collected information from the places he visited, has handled this information systematically and has presented to the service of humanity. He has worked in many fields, not just one. This has revealed that he was a sophisticated philosopher. A day of Erzurumlu İbrahim Hakkı, who devoted his life to humanity, wasn't the same with the other day. He spent his life for love, Quran and sunnah. Erzurumlu İbrahim Hakkı is a philosopher who has dealt with many sciences from physics, mathematics, astronomy to biology. With his knowledge and diligent studies, he has been hosted by many statesmen and has benefited from his knowledge. Erzurumlu İbrahim Hakkı was so well known that when he passed away, his students and people especially high state officials, have flocked to Tillo. Erzurumlu İbrahim Hakkı, who started life in the education of a scholarly father and grew up with a great scholar like İsmail Fakirullah, today still serves humanity with his Works and scientific studies.

Keywords: Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetname, Islamic philosophy, science.

Giriş

Toplum, yaşamı sürekli bir etkileşim ve iletişimi gerekli kılar ve bu sayede kendi kendisini yeniden üretir. İnsanlar bir arada yaşadıklarından bir birleriyle ve diğer toplumlarla bilgi alış verişinde bulunmaktadırlar. Bu yolla insanlar bir birlerine yol göstermekte ve böylece toplumun düşünce düzeyini yükseltmektedirler. İşte Erzurumlu İbrahim Hakkı bu sistemi çok iyi uygulayan ve hayatını topluma adayan, insanların düşünce düzeyini yükselten bir düşündür, âlim olarak karşımıza çıkar. Bu eğitiminde en büyük katkıyı hocası Fakirullah vermiştir. Daha sonraki dönemlerde hocası Fakirullah için bir türbe yaptıran Erzurumlu İbrahim Hakkı türbenin mimarisini öylesine ayarlamıştır ki yılın gecesi gündüzüne eşit olan tarihlerinde türbenin penceresinden giren güneş ışıkları hocası Fakirullah'ın mezar başına gelmektedir. Bu özelliği onun gök cisimlerini incelediği anlamına da gelmektedir. Ayrıca ömrünü hak yoluna ve bilime adanmış olan Erzurumlu İbrahim Hakkı açıklamalarını sebep sonuç ilişkisi bağlamında ortaya koymaktadır. Birçok eseri olan Erzurumlu İbrahim Hakkı "Marifetname" adlı eseriyle ünlenmiştir. O eserlerini genel anlamda Türkçe, Farsça ve Arapça yazmaktadır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Kimdir, Düşünceleri Nelerdir?

Erzurumlu İbrahim Hakkı, 18 Mayıs 1703 tarihinde Erzurum'un Hasankale kasabasında doğmuştur. Dokuz yaşına kadar amcalarının yanında kalan Erzurumlu İbrahim Hakkı gayretli çalışması ve okuması sayesinde birçok bilgiye sahip olmuştur. Erzurumlu İbrahim Hakkı babasının Siirt Tillo'da Şeyh İsmail Fakirullah'ın yanında olmasına binaen Tillo kasabasına giderek burada Arapça, Farsça ve Türkçeyi layıkıyla öğrenmiştir. Babasının ölümü üzerine on yedi yaşında tekrar Erzurum'a dönmüş ve bir müddet Erzurum'da kaldıktan sonra tekrar Tillo'ya gitmiştir. Hocası Şeyh İsmail Fakirullah'ın ölümünden sonra tekrar Erzurum Hasankale'ye dönmüştür. Döndükten sonra bütün zamanını okumaya ayıran Erzurumlu İbrahim Hakkı şifahi bilgi ve kültüre önem vermiştir. 1738 yılında da hacca giden Erzurumlu İbrahim Hakkı 1747 yılında I.Mahmut'un tahta oturması sırasında İstanbul'a davet

edilmiştir. Saray kütüphanesinden faydalan İbrahim Hakkı Erzurum'a döndükten sonra birkaç küçük eser yazmıştır. Daha sonraki zamanlarda ise Marifetname adlı eseriyle uğraşmıştır. Her ne kadar Erzurum'da doğmuş dahi olsa Tillo onun ikinci yurdu olmuştur. Son zamanlarını Tillo'da geçiren Erzurumlu İbrahim Hakkı 22 Haziran 1780 tarihinde vefat etmiştir. Mürşidi İsmail Fakirullah için yaptırdığı türbenin içine defnedilmiştir.¹ Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ayrıca doğum tarihini şu beyitte de görmek mümkündür.

Hicretin tarihi bin yüz on beş oldu ol bahar,

Kal'a-yı Ahsende İbrahim Hakkı doğdu zar²

Erzurumlu İbrahim Hakkı'yı günümüzde de gündemde tutan şey onun insan merkezli problemleri ele alması ve geçmişten günümüze kadar devam eden problemlerle uğraşmış olmasıdır. İbrahim Hakkı eserlerini yazmaya kâinata ve kâinatın sırlarına değinerek başlamıştır. Onun için önemli olan şey ilim ve ilmin gerekliliğidir. İbrahim Hakkı eserlerini bu bilinçle yazarken insanlara empoze etmeye çalıştığı bir diğer husus da Allah'ın bütün cihanı insan için yarattığı ve insanın da kendi varlığını bilmesini istemesidir. İnsanın bilinmesini de nefsin bilinmesine bağlar Erzurumlu İbrahim Hakkı. Ayrıca çalışmalarında fen bilimleri ile din ilimlerini birleştirmiş ve fen bilimlerini Allah'ı bilmeye bir yol yapmıştır.³

Eserlerini bu felsefeyle yazan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın birçok eseri vardır. Bu eserler arasında en çok bilineni ise Marifetname'dir. Marifetname 1756 yılında yazılmış ansiklopedik bir eserdir. Marifetname tüm temel bilimlerle ilgili bilgiler vermektedir. *Öyle ki Ma'rifetnâme, modern bir ansiklopedi gibi birbirinden bağımsız maddeler yerine belirli amaca hizmet eden ve içten içe birbirine bağlı kavramları içerir. Buradan hareketle İbrahim Hakkı'nın kendini*

¹ Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *Marifetname*, Sadeleştiren Abdullah Aydın, Öz Ensar Yayınları, s. 4-5-6.

² Mehmet Kazar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, s. 333.

³ Mustafa Yıldırım, *Erzurum'lu İbrahim Hakkı ve Bilimsel Yönü*, (<http://www.turkiyatjournal.com/>) (ET 23.08.2019), s. 27-28.

(insanı) ve evreni anlamak üzere elde etmeye çalıştığı kesbi bilgileri, nakli bilgileri güçlendirmek veya daha doğru bir ifadeyle zamanın anlayışına uyarlamada destek olarak gördüğü söylenebilir.⁴ Marifetname bu anlamda insana birçok bilgi vermekte ve insanlığa yol göstermektedir. İçeriği bakımından eser çok kapsamlı olup astronomiden matematiğe, tıptan biyolojiye kadar birçok alanda bilgiler vermektedir. Bugünde insanların başvurduğu ve sıkıntı anlarında söyledikleri,

“Hak şerleri hayr eyler
Zannetme ki gayr eyler
Arif anı seyr eyler
Mevla görelim neyler
Neylerse güzel eyler”⁵

Şiirine de bu eserde rastlamak mümkündür.

Ayrıca şiirlerinde güzel ahlak ve ilahi aşktan bahseder. İçinde Allah aşkı ona rehberlik eder. Ona göre bilginin en yüksek derecesi Allah'ı bilmektir. Bunun yanı sıra toplum psikolojisini iyi bilen Erzurumlu İbrahim Hakkı İslami inanç ve düşünceye ters düşmeden insanlara yol göstermiştir. Eserde açık ve anlaşılır bir dil kullanılarak toplumun her kesiminden insanlara seslenmekte ve her kesimden insanlar bu eserde kendine bir şeyler bulmaktadır. O dönemde klasik edebiyat şairleri yalın olmayan bir dil kullanmaktaydılar ancak Erzurumlu İbrahim Hakkı bu anlayışın dışına çıkmış ve yalın anlatımla halkın içine inmiştir. Ayrıca Erzurumlu İbrahim Hakkı görüş, düşünce ve bilgilerini halka zorla kabul ettirmemiş bilakis öğretici ve çoğu zaman da yol gösterici bir taktik sergilemiştir. O dönemde Osmanlı İmparatorluğu siyasi ve iktisadi olarak gerilemeye başlasa da bu ve benzeri eserlerle edebiyat alanında ilerlemenin olduğunu göstermektedir.⁶ Her zaman yeni

⁴ Çetin Tan, Burhan Akpınar, Yusuf Gezer, *İbrahim Hakkı'nın Talim, Terbiye Ve İrşada Yönelik Görüşlerinin Eğitim Bilim Perspektifinden Değerlendirilmesi*, Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 2014 Cilt: IX, Sayı: II, s. 205.

⁵ Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *a.g.e.*, s. 9.

⁶ Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *a.g.e.*, s. 9-10.

ufuklar açan yazar her şeyi Allah'tan bilmiş ve kabullenmiştir. Bunu da şu dörtlükte görmekteyiz.

*"Bir işi murad etme
Olduysa inad etme
Hak'tandır o, reddetme
Mevla görelim neyler
Neylerse güzel eyler."*⁷

Erzurumlu İbrahim Hakkı birçok konu üzerinde durmuştur. Burada üzerinde durduğu bir konuya daha değineceğiz. Antik Yunan dünyasının üzerinde durduğu ve filozofların çok defa irdelediği dört elemente Erzurumlu İbrahim Hakkı'da değinmiştir. Özellikle kâinatın ortaya çıkışında İbn Sina'dan etkilenen Erzurumlu İbrahim Hakkı kâinatın yaratılışı üzerinde durmuştur. İnsanlar içinde yaşadıkları evrende çevresindeki varlıkların ana maddesini ve o maddenin nasıl ve ne şekilde meydana geldiğini merak etmiştir. Bu merakını gidermeye çalışan insan bazen yaşadığı ve içinde bulunduğu toplumun diniyle bazen de felsefi bir temelle açıklamaya çalışmıştır. Bu açıklama bağlamında baktığımız zaman Antik Yunan düşünürleri bunu akıl süzgecinden geçirerek dini değil felsefi boyutla açıklamışlardır.⁸ Akıl süzgecinden geçirilen bu bilgiler dört element olarak zuhur eder. Bunlar; hava, su, ateş ve toprak olarak karşımıza çıkar. Antik Yunan'da kullanılan bu unsurların İslam dünyasındaki karşılığı erkan-ı Erbaa, unsur, mebadidir.⁹ Aslında Antik Yunan'daki karşılığına arkhe de diyebiliriz çünkü Antik Yunan'da bir yoktan var etme değil mevcut olan bir cisme yâda var olana şekil verme vardır. Bu bağlamda örnek verecek olursak arkhe problemine Thales "su" demiştir. Her şeyin ana maddesi, kaynağı "su"dur. Thales'i bu konuda sınırlı bulan Anaksimandros'da Thales gibi arkhe problemiyle uğraşmış ve arkheye

⁷ Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *a.g.e.*, s. 10.

⁸ İbrahim Ethem Karataş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinde Anasırı-I Erbaa (Dört Unsur) Görüşü*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 33, 2014, s. 105-108.

⁹ Karataş, *a.g.e.*, s. 105-108.

apeiron demiştir. Apeiron hem nicelik bakımından sınırsız olan, hem de nitelik bakımından belirsiz olan anlamına gelmektedir. Anaksimandros'a göre dünya tanrılar tarafından yapılmamış ve tanrılar tarafından yönetilmeyen gelişmiş bir felsefi dünyadır.¹⁰ Anaksimenes'e göre ise arkhe sonu olmayan her tarafı kapsayan hava olduğunu söylemektedir. Evrenin oluşumunu sıkışma ve yayılmayla açıklamıştır.¹¹ Herakleitos da her şeyin akış içinde olduğunu vurgulamıştır. Dünya sürekli bir oluş ve akış içerisinde. Başka bir ifadeyle evren hep yanan ve sönen bir ateş sayesinde varlığını idame ettirir. Ateş birlikten çokluğa geçiş ya da oluş sürecinin kendisidir.¹² Aristoteles'de evrenin oluşumuyla ilgili çalışmalar yapmıştır. Aristoteles evreni ay altı evren ve ay üstü evren diye ayırmıştır. Yerden aya kadar olan kısım ay altı, aydan yıldızlar küresine kadar olan kısım ise ay üstü evrendir. Ay üstü evren eterden oluşmakta ve sürekli olarak kendini yenilemektedir. Ay altı evrende ise her türlü değişim ve oluşum vardır. Burası ağırlığına göre yer merkezinden yukarıya doğru toprak, su, hava ve ateşten oluşmaktadır. Toprak ağır olduğu için altta, ateş hafif olduğu için üsttedir.¹³ İslam düşünürlerine bakacak olursak *İbn Sina evrenin Allah'tan sudur yoluyla çıktığını savunur. Ona göre Allah evrenin hem gai hem de fail nedenidir. Evren bir ve tek olan mutlak olan Allah'tan zorunlu olarak çıkmaktadır. İbn Sina'ya göre dört unsur, faal akıldan feyezzen eden maddenin (heyula) dört farklı yeteneğinden meydana gelmiştir. Fakat burada faal akıl kendi başına yeterli değildir; onun yanında gök nefislerinin, gök unsurlarını (cisimlerini) dairesel olarak döndürmesi neticesinde anasır-ı erbaa ortaya çıkmıştır. Yine onların etkisiyle bu unsurlardan bitki, hayvan ve insan gibi mürekkep cisimler oluşmuştur¹⁴ Farabi de südurdan bahseder ve ona göre de evren tanrıdan taşma neticesinde meydana gelir. Ona göre Allah kendi ceoherini bilir ve*

¹⁰ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 1*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 98-111.

¹¹ Faruk Yılmaz, *İlkçağ Düşünce Tarihi*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, s. 163.

¹² Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul, 2014, s. 47-49.

¹³ Hüseyin Gazi Topdemir-Yavuz Unat, *Bilim Tarihi*, Pegem Yayınları, Ankara, 2009, s. 35-36.

¹⁴ Karataş, a.g.e., s. 109.

*bu cevherin kemal halinde mevcut olacak birçok hadisenin kaynağı olacağı mı da bilir. Allah'ın bu ezeli bilgisi, kendisi dışındaki bütün mevcudatın var oluşu sebebidir.*¹⁵ Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın bu konudaki görüşleri Farabi ve İbn Sina'nın görüşleriyle paralellik göstermektedir. Sudur kavramına değinmiştir. Bu görüşü şu cümlesi desteklemektedir. *"Cenabı-ı Hakk, bütün eşyadan evvel ilk olarak Küll-i aklı yaratmış ve var etmiştir. Buna ilk akıl ve ilk cevher denir."*¹⁶ İlk madde Allah'ın hür iradesiyle meydana gelmiştir. İbrahim Hakkı öncelikle bizleri cihanın yaratıcısının, alemde olan güzel sanatlarını derin derin düşünmeye sevk eden ayetlerden hareketle, kainata "Müslümanca bakmaya" ve etrafımızdaki alemdeki "derin" anlamları kavramaya davet eder. Günümüzde derin çevrecilerle kullanılan anlamından çok önce İbrahim Hakkı'nın tabiat için "derin" kavramını kullanması, etrafımızdaki alemle daha derinlikli bir anlayış ve kavrayışa bizi davet etmesi anlamlıdır. Tıpkı Mevlana gibi, onun aleminin görünüşteki "sığ ve dar boyutuyla" tatmin olmadığı tüm büyük ve engin ruhlar gibi alemin derin boyutunu anlamaya çalıştığı söylenebilir.¹⁷

Erzurumlu İbrahim Hakkı tek yönlü değil birçok konuda adından söz ettirmiş ünlü bir düşünürdür. O büyük bir bilim adamı ve mutasavvıftır. Tarih, kültür, din alanlarında çalışmaları olan Erzurumlu İbrahim Hakkı hemen hemen her konuda insanlığa ışık tutmuştur. Onun asıl amacı insanlığa yol göstermek ve insanların hangi durumlarda nasıl davranmaları hususunda onlara yardımcı olmaktır. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın en önemli özelliği de dini ilimlerle müspet ilimleri beraber ilerletmek ve bunlar üzerine çalışmaktır. Onun yapmış olduğu şey aslında fen ilimlerini basamak olarak kullanıp ve dini ilimlere ulaşmaktır. Dini bütün bir zat olarak bilinen Erzurumlu İbrahim Hakkı yaşamının merkezine "hakkı bilme"yi almıştır. Yapmış olduğu eylemlerde gözettiği tek şey budur hakkı bilme.

¹⁵ Karataş, a.g.e., s. 108.

¹⁶ Karataş, a.g.e., s. 111.

¹⁷ İbrahim Özdemir, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Çevre Anlayışı, Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (16-18 Kasım) Erzurum, 2012*, s. 179.

Erzurumlu İbrahim Hakkı eserlerinde bahsettiği konuları aynı zamanda hayatına da uygulayan bir gönül insanıdır. Bu bağlamda güzel ahlakı, dini bilgileri, ilahi aşkı eserlerinde işleyen düşünür bu düşüncelerini bizzat hayatında ve nefsinde yaşamıştır. O insanlar için her zaman ilmi ve iyi yolu tavsiye etmiştir. İbrahim Hakkı'ya göre en yüksek marifet Hakk'ı bilmektir. İnsan sağlığı için tavsiyelerde bulunan nefsi de terbiye yine odur.¹⁸

Çok yönlü bir ilim adamı olmanın yanında, aynı zamanda tasavvufi terbiyeden geçmiş bir gönül ehli olan Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, insanın gönül terbiyesine de büyük önem vermiştir. Hayatın ve olayların pozitivist, seküler ve rasyonel bakış açısıyla değerlendirildiği çağımızda nerede ise hiç göz önüne alınmayan gönül eğitimi, bütün tasavvuf ehlinde olduğu gibi İbrahim Hakkı Erzurumi tarafından da son derece önemli görülmüş ve bu eğitimin nasıl gerçekleşeceği meselesi geniş çaplı ele alınmıştır. Gönül eğitiminden kastedilen, insanın manevî eğitimidir.¹⁹

Düşünürümüz İslam Dininin savunucusudur. Marifetnâme'de Allah'ın hikmetleriyle ilgili birçok ayeti yazdıktan sonra evrenin yaratılışı ve düzeni hakkında birçok söylentiye yer vermiştir. Bu söylentileri tefsir ve hadis bilginlerine dayandırarak gerçek gibi sunmuştur.²⁰ Genel anlamda bakacak olursak; Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın felsefesi, büyük ölçüde manevî ve tasavvufi bir felsefedir. Genel olarak felsefe, hakikati araştırmak ve hakikat sevgisi, hakikatin peşinden gitmek olduğuna göre, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın felsefesi, Türk-İslâm felsefesinin temeli olan Kur'ân'a dayanmaktadır çünkü Kur'ân, hikmeti ve hakîm insanları övmüş ve insanları hikmet elde etmeye teşvik etmiştir. Allah, insanları kendi yoluna, hikmet ve güzel öğütlerle çağırmayı, davet etmeyi emretmiştir. Cenâb-ı Hak Kur'ân'da: "Allah yoluna hikmet ve güzel öğütlerle çağır." "Kime

¹⁸ Kazar, a.g.e., s. 340.

¹⁹ Osman Türer, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Gönül Terbiyesi*, Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Zafer Ofset, Erzurum, 2012, s. 43.

²⁰ İbrahim Agah Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986, s.188.

*hikmet verildiyse, ona çok iyilik (hayır) verilmiştir; bu ayet ve öğütleri ancak olgun akıl sahipleri düşünürler. Buyurmaktadır.*²¹

Erzurumlu İbrahim Hakkı, hakkı bilme, din ve Kur'an ışığında hayatını insanlara adanmış bir sosyolog, bir düşündürdür. Yani ömrünün çoğunu insanların saadete ulaşmalarına yardımcı olmak için adanmış, karanlıkta kalmışları aydınlığa çıkarmak için çaba harcamıştır. Gelen her şeyi Haktan bilmiş bir gönül sultanıdır. O dediğimiz gibi sadece insanlığa bir alanda değil sosyoloji, psikoloji, tasavvuf, tıp, matematik alanlarında da hizmetler vermiştir. Onun dünya görüşü insanlığa faydalı olmaktır insanlığa yol göstermektir. Ömrünü ilim ve irfana adamaktır.

Babasının ve hocasının ölümünden sonra Tillo'da öğrenci yetiştirmeye devam eder ve bunun yanı sıra da astronomiyle ilgilenir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi gök cisimlerini inceleyen Erzurumlu İbrahim Hakkı hocası Fakirullah'ın türbesine yapmış olduğu ışık hadisesiyle asırlar boyu kendinden söz ettirmiştir. Batılı bilim adamları onu ilk kez bu yönüyle tanımış ve eserlerini tetkik etmişlerdir. Şu cümlesinden bunu daha iyi anlamaktayız: “*Yeni yılın ilk güneşi eğer hocamın başı üzerine düşmezse ben o güneşi neyleyim.*” Bu çalışması sayesinde Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ünü Tillo'yu aşar ve İstanbul'a kadar ulaşır. Dönemin padişahı Sultan I. Mahmut Erzurumlu İbrahim Hakkı'yı tanımak ister ve kütüphaneyi emrine verir. Bu sayede çalışmalarını hızlı bir şekilde devam ettiren Erzurumlu İbrahim Hakkı Ömer Hayyam'dan Sadi'ye kadar birçok düşünürün eserlerini inceler ve insanlığa ışık verebilecek bilgiler ortaya koyar. Eserlerinde genel anlamda bilimden bahseden Erzurumlu İbrahim Hakkı bu çalışmalarını da aynı zamanda öğrencileriyle de paylaşır. Astronomide, tıpta, matematikte âlemde olan her şeyde Hakkı görür ve ilmini bu çizgi üzerinden devam ettirir. Dünya görüşünü tamamen din temelinde gerçekleştiren Erzurumlu İbrahim Hakkı topluma bir şeyler verirken de iyi ve kötünün kaynağını, neyin yapıp neyin yapılmaması gerektiğini

²¹ Hüsameddin Erdem, *Mârifetnâme'ye Göre Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Düşünce Dünyasından Bazı Görünümler*, (<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/>) (ET. 23.04.2019), s. 7-8.

dinin ve yaratıcının buyruğu üzerine gerçekleştirir. Ayrıca eserlerinde devamlı olarak ilmin ehemmiyetine işaret eden, güzel ahlakı, gönül bilgisini ilahi aşkı, dini heyecanı işleyen, öğütleyen İbrahim Hakkı, sözde kalmamış yazdıklarını bizzat nefsinde yaşamıştır.²²

Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre tasavvuf,²³ kalp ildir. Bu ilmi dâhil olmak üzere başka eserlerde veren Erzurumlu İbrahim Hakkı aslında eserlerini "toplum için sanat" prensibine göre yazmış ve insanlığa yol göstermiştir. Vermiş olduğu öğütler ve din temelli derslerden örnek verecek olursak; toplum için söylediği az yemek, az uyumak ve az konuşmak üzerinde durmuş ve bunların tersi olan çok yemek, çok uyumak ve çok konuşmayı da eleştirmiştir. Bunlardan birincisi olan az yemek kuranda da ifade edilmiş ve insanların az yemeleri gerektiğini ve israftan kaçınmaları emredilmiştir. *Ey Âdemoğulları! Her mescit huzurunda ziyânetinizi tutunun ve yiyin, için de israf etmeyin.*²⁴ Aslında anlatılmak istenen şey insanın hayatını idame ettirebilecek kadar yemesidir.

Genel olarak yetiştiği dönem itibariyle bir karmaşanın olduğu ve bu karmaşadan ilmi parlatan bir düşünür olarak karşımıza çıkar. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın yaşadığı dönemlerden önceki zamanlar başta Avrupa olmak üzere dünyanın birçok yerinde bilim gerilemeye geçmiştir. Ayrıca Hıristiyan Ortaçağ bilimi unutulmuşken İslam dünyası bilime yeni kapılar açmıştır. İşte yukarıda bahsettiğimiz Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın düşünceleri tam da bu ortamda şekillenmiştir.²⁵ Bu düşünceler içerisinde yada eserle-

²² Mehmet Kazar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, s. 340.

²³ Tasavvufu ilgili çok çeşitli tarifler yapılmıştır. Tasavvufun manevi bir hayat tarzı olarak özelliklerini, kitap ve Sünnet'le irtibatını, kulun Allah'la ve mâsivâ ile ilişkilerini, kalp temizliği, nefis terbiyesi, güzel ahlâk gibi işlevlerini, sūfînin niteliklerini ve görevlerini belirten bu tariflerin 1000'e kadar çıktığı söylenmektedir. Tanımların çeşitliliği önemli ölçüde tanımlı yapan sūfînin o anki manevi hali ve mertebesiyle ilgilidir. Bu sebeple tariflerin sayısının sūfîlerin sayısı kadar çok olduğu belirtilir. Ayrıntılı bilgi için bkz., İbrahim Kâfi Dönmez, *Tasavvuf*, Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Araştırmaları Merkezi, s. 119.

²⁴ Kur'an: A'raf Suresi ; Sure 7, Ayet 31.

²⁵ Abdulkuddus Bingöl, *Erzurum'lu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı, Felsefe Dünyası*, Sayı: 9, 1993, Ankara, Özkan Matbaacılık, s. 14-15.

rinde bahsettiği konulardan en önemlisi dediğimiz gibi toplumu yönlendirmesi ve topluma öğütler vermesidir. Örnek verecek olursak öğrencinin hocasından ilim öğrenme adabı vardır. Bunlar;

- 1- Hocanın izniyle oturmak,
- 2- Namaz kılıyormuş gibi saygılı bir şekilde durmak,
- 3- İzin istemeden soru sormamak,
- 4- Başını önüne eğmek, etrafa bakmamak,
- 5- Hoca gidip geldikçe ayağı kalkmak,
- 6- Hoca gitmek üzere ayağı kalkınca artık soru sormamak.²⁶

Gibi birçok nasihatte veren Erzurumlu İbrahim Hakkı insanların nasıl yaşamaları gerektiğine vurgu yapmıştır.

Eserlerini didaktik yöntemle yazan Erzurumlu İbrahim Hakkı'da herkes kendine bir şeyler bulmaktadır. Ayrıca Erzurumlu İbrahim Hakkı, klasik felsefe ve tasavvuf düşüncesindeki gibi insanı küçük âlem kabul eder. Ona göre hayatın gayesi marifet, marifetin en yüksek derecesi marifetullahtır. Marifetullahın anahtarı kendini bilmek, kendini bilmenin anahtarı da âlemi bilmektir.²⁷ Bu bağlamda insan kendi varlığını incelediğinde kendisinden büyük ve kudretli olan Allah'ı bulur ve bilir. İnsan bedeni küçük bir âlemdir o âlem bilinirse büyük âlem de bilinir. Yetmiş yedi sene insanlık için çalışmış olan Erzurumlu İbrahim Hakkı insanlara merhamet ile muamele etmiştir.

Çok yönlü bir kişiliği olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'yı tam anlamıyla anlayan bir toplum aslında bir sağlık reçetesine kavuşmuş olur. Onunla yaşamak hasta olan topluma ferahlık vermektedir. Onun gül kokulu bahçesine girmek onunla yaşamak sıkıntılardan uzaklaşmak anlamına gelmektedir. Asrımızın âlimleri onu tam anlamıyla hakla anlatmalıydılar.²⁸

²⁶ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, s. 539-540.

²⁷ Veyis Değirmençay, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Eserlerinden Seçmeler*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2011, s. 12-13.

²⁸ Misbahül Münir Fakirullah, *Dünü Bugünü ve Yarınıyla İbrahim Hakkı Hazretleri*, Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Zafer Ofset, Erzurum, 2012, s. 131.

Eserleri

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın eser sayısı hakkında net bilgi olmamakla birlikte günümüzde bilinen ve hala varlığı koruyan eserlerin olduğu bilinmektedir.

- 1- *Divoan*
- 2- *Marifetname*
- 3- *İrfaniyye*
- 4- *İnsanniye*
- 5- *Mecmuatü'l-Meani*
- 6- *Definetü'r-Ruh*
- 7- *Ruhu's-Şüruh*
- 8- *Ülfetü'l Enam*
- 9- *Urvetu'l İslam*
- 10- *Hey'etü 'l-İslam*²⁹

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın eserlerini Bursalı Mehmet Tahir otuz dokuz, Bağdatlı İsmail Paşa otuz iki, hatta bazı düşünürler ise elli dört olduğunu ifade etmişlerdir.³⁰

3.Sonuç

Erzurumlu İbrahim Hakkı insanlığa hizmet etmiş ve insanları uyandırmak gerçeğe götürmek için çaba göstermiştir. Maddi şeyleri gaye olarak değil Hakk'a ulaşmak için bir vasita olarak görmüştür. İlimlere âşik bir kâşif olarak bilinen Erzurumlu İbrahim Hakkı insanlığa yol göstermektedir. Dünya nimetlerinin aldatıcılığına ve gelip geçiciliğine aldanılmaması gerektiği hususunda insanları uyarmıştır. *Dünya cilve yapıp evine aldığı misafirin canına kasteden fettan bir kadına benzer. Dünya ayıplarını örtüp, süsleriyle erkekleri aldatan ve sonra onlara türlü oyunlarla felaketler hazırlayıp kötülükler yağdıran acuze bir kadına benzer.*³¹ Bu söze kanmayan akıllı ve uyanık insanlar Hakkı arayarak doğruya ulaşır. Çalışmaları sayesinde ünlenen düşünür batının dikkatini çeker. Bu sayede eserleri ince-

²⁹ Amil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 26-39.

³⁰ Kazar, *a.g.e.*, s. 347-348.

³¹ Şakir Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Er-Tu Matbaası, İstanbul, 1980, s. 95.

lenir. Eserlerinde genel anlamda halka bir şeyler öğretme gayreti içinde olan Erzurumlu İbrahim Hakkı düşüncelerini dayanaklarla anlatmakta ve düşüncelerini her zaman felsefi bir dayanağa oturtmaktadır. Derin bilgisi olan Erzurumlu İbrahim Hakkı bu bilgileri halka yaymakta ve halkın bu bilgiler çerçevesinde yaşamalarını öğütlemektedir. İnsanlara yol göstermede ve öğüt vermede Mevlana, Yunus gibi olan Erzurumlu İbrahim Hakkı bilgileri paylaşmada bir Sokrates gibidir çünkü o hayatını insanlığa adanmıştır tamamen insanlık için çalışmıştır. Bu şekilde olan bir insanın hayatı da o denli mütevazidir. Birçok kez padişahların huzuruna çıkan Erzurumlu İbrahim Hakkı mütevazılığından hiçbir zaman ödün vermedi çünkü onun felsefesine göre insan böbürlenmemeli ve kimseyi küçük görmemelidir. Ona göre topraktan gelen yine toprağa döneceği için böbürlenmenin bir anlamı yoktu. Bütün bu bilgilere ve mütevaziliğe hocası Fakirullah'tan almış olduğu eğitim sayesinde ulaşan Erzurumlu İbrahim Hakkı halkın gönlünde taht kurmuştur. O sadece dini bilgisiyle değil pozitif bilimlerle de insanlığa ışık tutmuş ve bunu da yaparken tamamen dine bağlı kalmış ve dinin emir ve yasakları çerçevesinde ele almıştır. Eserlerinde ve yaşantısında sık sık ayet ve hadiselerle atıflar yapmış ve sorunları bu çerçevede çözmeye çalışmıştır. Yazdığı eserlerle insanlığa faydalı olan düşünür günümüzde de hala adından söz ettirmektedir ve adına etkinlikler yapılmaktadır.

Kaynakça

Arslan, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi 1*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

Bingöl, Abdulkuddus, *Erzurum'lu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı*, Felsefe Dünyası, Sayı:9, Özkan Matbaacılık, Ankara, 1993.

Cevzici, Ahmet *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul, 2014.

Çelebioğlu, Amil *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Çubukçu, İbrahim Agah, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986.

Değirmençay, Veyis, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Eserlerinden Seçmeler*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2011.

Diclehan, Şakir, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Er-Tu Matbaası, İstanbul, 1980.

Dönmez, İbrahim Kâfi, *Tasavvuf*, Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Araştırmaları Merkezi.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *Marifetname*, Sadeleştiren Abdullah Aydın, Öz Ensar Yayınları.

Fakirullah, Misbahül Münir, *Dünü Bugünü ve Yarınıyla İbrahim Hakkı Hazretleri*, Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Zafer Ofset, Erzurum, 2012.

Hüsameddin, Erdem, *Mârifetnâme'ye Göre Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Düşünce Dünyasından Bazı Görünümler*,

Karataş, İbrahim Ethem, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinde Anasırı-I Erbaa (Dört Unsur) Görüşü*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 33, 2014.

Kazar, Mehmet, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.

Özdemir, İbrahim, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Çevre Anlayışı*, Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (16-18 Kasım) Erzurum, 2012.

Tan, Çetin Burhan Akpınar, Yusuf Gezer, *İbrahim Hakkı'nın Talim, Terbiye Ve İrşada Yönelik Görüşlerinin Eğitim Bilim Perspektifinden Değerlendirilmesi*, Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: IX, Sayı: II, 2014.

Topdemir, Hüseyin Gazi - Unat, Yavuz, *Bilim Tarihi*, Pegem Yayınları, Ankara, 2009.

Türer, Osman, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Gönül Terbiyesi*, Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Zafer Ofset, Erzurum, 2012.

Yıldırım, Mustafa, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Bilimsel Yönü*, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 1999,

<http://www.turkiyatjournal.com/> Erişim Tarihi 23.08.2019.